

УДК 327(477)

ВПЛИВ РОСІЇ ЯК “ЗНАЧУЩОГО ІНШОГО” НА ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНИ

Шинкарук К.О.

науковий співробітник Інституту економічних досліджень та політичних консультацій,
аспірант кафедри Міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського
національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: Литвиненко О.В., д.п.н., с.н.с.

В статті розглядаються культурно-історическіе і міжнародно-політическіе особенности українско-російських отношеній і їх вплив на формування міжнародної суб'єктности і внешнеполітическої ідентичности постсоветської України.

The article examines specific features of cultural and historical, as well as political and international relations between Ukraine and Russia and their impact on the formation of international agency and foreign policy identity of post-Soviet Ukraine.

У статті розглядаються культурно-історичні та міжнародно-політичні особливості українсько-російських відносин та їх вплив на формування міжнародної суб'єктності та зовнішньополітичної ідентичності пострадянської України.

Ключові слова: зовнішня політика України, ідентичність держави, міжнародна суб'єктність, Росія, українсько-російські відносини.

Формування зовнішньополітичної ідентичності України відбувається паралельно зі становленням її міжнародної суб'єктності як основи для її подальшої соціалізації у міжнародній спільноті, що, в свою чергу, спирається на внутрішні процеси державотворення та націєтворення. В контексті постімперського транзиту (що поєднує в собі демократичні та ринкові реформи з державо- та націєтворенням) це обумовлює визначальний вплив Росії на формування зовнішньополітичної ідентичності України на її найбільш базовому рівні – рівні забезпечення суб'єктності міжнародного актора. Тому, цілком закономірно, процеси становлення міжнародної суб'єктності України тісно пов'язані із необхідністю зміни характеру відносин з Росією, які не лише були побудовані за принципом „центр-периферія”, але й характеризувались тісними соціокультурними зв'язками, ускладненими трагічними періодами спільної історії та політикою домінування як з боку Російської імперії, так і Радянської Росії.

Отже, мета цієї статті полягає у визначенні характеру та важелів впливу Росії як “значущого Іншого” на процеси паралельного формування міжнародної суб'єктності та зовнішньополітичної ідентичності України.

Як відомо, процес ідентифікації нерозривно пов'язаний із диференціацією та формуванням низки ознак, що підкреслюють відмінність певного “Я” від “Іншого” (маркерів ідентичності). Саме по собі поняття “Інший” є досить широким і може включати в себе значну кількість критеріїв для порівняння та впливу на процес

самоідентифікації. Водночас, якщо з групи “Інших” можна виділити того, чий вплив на формування індивідуальності суб'єкта є найбільш важливим, то його характеризують як “значущого Іншого” або “утворюючого Іншого”. Різниця між цими поняттями є доволі відносною, обидва вони застосовуються різними авторами для позначення особливої ролі Росії у процесах державотворення та націєтворення в пострадянських країнах (наприклад, див. І.Нойманн, Т.Кузьо, А.Циганков [1-3]). Однак поняття “утворюючого Іншого” здебільшого вживається у значенні чужого, ворожого “Іншого”, до якого апелюють у процесі “іншування”, тобто дистанціювання від “Іншого” шляхом підкреслення його негативних рис за спрощеною чорно-білою схемою [4]. Зокрема, саме у такій інтерпертації воно було запроваджене у міжнародні дослідження одним із провідних фахівців із даної проблематики І.Нойманном [5]. Тому, на думку автора, при розгляді особливої ролі Росії у складних процесах становлення міжнародної суб'єктності та зовнішньополітичної ідентичності України доцільніше буде звернутись до поняття “значущого Іншого”.

Запроваджене у 1953р. у праці американського психіатра Г.Саллівана “Інтерперсональна теорія у психіатрії” [6]. поняття “значущого Іншого” (significant Other) вживається у значенні референтної особи, що впливає на формування ідентичності суб'єкта, його поведінку та засвоєння певних соціальних і ціннісних орієнтацій. Крім того, під “значущим Іншим” також розуміється особа, що здійснила значний вплив чи призвела до певних змін індивідуальності даного суб'єкта (зіграла

важливу роль в його житті). Водночас у політичній науці це поняття вживається здебільшого метафорично, що не передбачає строгого дотримання його початкового значення.

Особливий вплив Росії на процеси державотворення та зовнішню політику усіх пострадянських країн є цілком очевидним, що дозволяє характеризувати його як визначальний для їх "соціалізації" як новостворених міжнародних акторів. У цьому контексті РФ відіграє роль того „Іншого”, відносно якого конструюється міжнародна суб'єктність, а отже, й зовнішньополітична ідентичність пострадянських держав. А з огляду на те, що міжнародна суб'єктність України пов'язана в першу чергу із досягненням відносин суверенної рівності з РФ, а також беручи до уваги культурно-історичні особливості українсько-російських відносин, роль Росії у процесах формування незалежної України дозволяє цілком обґрунтовано розглядати її в якості **“значущого Іншого”**, “розлучення” з яким має основоположне значення як для міжнародної суб'єктності, так і для зовнішньополітичної ідентичності України. В цьому значенні Росія також виступає певним еталоном, як в соціокультурному, так і в політичному значенні, оскільки, на відміну від колишніх радянських республік, **завжди мала власну зовнішньополітичну ідентичність** як “імперія”, “велика держава” чи “наддержава”.

Необхідно підкреслити, що вплив Росії на суспільно-політичні процеси у пострадянській Україні досліджено у великій кількості робіт вітчизняних і західних авторів, тому в даному дослідженні він розглядатиметься лише схематично, з метою розкриття взаємовпливу між внутрішніми і зовнішніми аспектами формування зовнішньополітичної ідентичності України. У цьому контексті слід виділити ті аспекти становлення міжнародної суб'єктності України, що залишаються постійними чинниками двосторонніх відносин із Росією, а саме:

1. проросійські культурні та політичні орієнтації частини населення України, що створюють для Росії додаткові можливості політичного впливу на Україну;
2. гостро негативне ставлення Росії до гуманітарної політики України, спрямованої на культурну та історіографічну суверенізацію держави;
3. вплив Росії на проблему кримського сепаратизму;
4. проблема делімітації та демаркації російсько-українських кордонів;
5. проблема статусу Чорноморського Флоту РФ у м.Севастополь;

6. непрозорі політико-економічні зв'язки між бізнес-елітами України та

7. Росії, що також обумовлені впливом “пострадянської” політичної культури;

8. проблема нормалізації двосторонніх відносин в енергетичній галузі та зниження енергозалежності України від російського газу як важеля політичного впливу з боку Росії.

Наведений перелік проблемних питань двосторонніх відносин, що обмежується проблематикою суб'єктності (корпоративної ідентичності), наочно демонструє тісний взаємозв'язок між питаннями внутрішньої та зовнішньої політики, що пов'язані з впливом Росії на процеси державотворення та націєтворення в Україні. Водночас Росія здійснює не менш значний вплив на процеси зовнішньополітичної (соціальної) ідентифікації України, зокрема, її відносини з ЄС, НАТО, а також демократичні перетворення як процес інтерналізації європейських норм і стандартів. Тому, цілком природно, процес зовнішньополітичної ідентифікації України як міжнародного актора нерозривно пов'язаний зі ствердженням власної незалежності від „значущого Іншого”, в ролі якого виступає Росія.

Водночас міжнародно-політичний вимір відокремлення України від Росії як суверенного міжнародного актора глибоко переплетений із історико-культурним невизнанням “іншості” України. Росії було важче прийняти незалежність України, ніж будь-якої іншої пострадянської країни. Звичайно, не можна ігнорувати той факт, що Україна була другою за економічним розвитком та кількістю населення радянською республікою, але найбільшою травмою для росіян було їхнє переконання щодо етнічної, культурної та історичної близькості українців, які багатьма сприймалися не інакше, як частина російського народу. Як підкреслює американський дослідник П.Д'Аньєрі, політика Росії відносно України не ставить на передній план економічні чи безпекові інтереси, російсько-українські відносини значно відрізняються від відносин між будь-якими двома державами [7]. Дане твердження досить добре ілюструє відомий вираз Б.Єльцина: “Вирвати з серця, що українці – свої, неможливо. Така вже у нас доля – спільна доля”[8].

Це також обумовлює сприйняття Росією зв'язків з Україною як набагато глибших, ніж ті, що існували між ними за радянських часів, тому навіть сприйняття на початку 1990-х рр. демократично

налаштованими політичним елітами Росії парадигми постімперського транзиту як необхідності розбудови держави-нації, не позбавили їх ілюзій щодо тимчасовості незалежності України. Як підкреслює американська дослідниця російського походження В.Тольц, в українсько-російських відносинах значно складніше розрізнити національний та імперський чинники, ніж у відносинах Росії із будь-якою іншою нацією, що входила до складу Російської імперії/СРСР [9]. Так, напередодні референдуму щодо незалежності України М.С.Горбачев наголошував, що не уявляє собі Радянський Союз без України, – як влучно відмічає російський дослідник А.Міллер, навряд чи він міг би з такою ж надією на розуміння сказати це у зверненні до громадян Таджикистана чи Литви [10].

Відповідно, проект націєтворення в обох країнах розглядався не в контексті можливості співіснування двох культур, а як гра з нульовою сумою. Адже і російські “слов’янофіли”, і “західники” розглядали Україну як невід’ємну частину російського національного проекту, при цьому українська культурна традиція сприймалась ними як глибоко неповноцінна та недорозвинута. Як зазначає А.І.Міллер, автор ґрунтового дослідження з цієї проблематики, саме концепція великої руської нації, що включає малоросів і білорусів, обумовлювала її несумісність із проектом українського націєтворення [11]. Також В.Тольц влучно підкреслює, що на політичному рівні усі спроби українського націоналізму заявити про себе розглядались Росією не як самостійне прагнення до самовизначення, а як зовнішні інтриги з боку Заходу (поляків, австрійців, німців, пізніше – США), який сприймає “українське питання” в якості важеля впливу на Росію.

Саме таке ставлення обумовило неготовність російської інтелігенції до незалежності України та щире нерозуміння її прагнень до самовизначення. Навіть більшість російських дисидентів, що виступали проти радянського тоталітарного режиму, поділяли ідею єдності трьох слов’янських народів, а іноді й зовсім не розрізняли українців і білорусів від росіян, мало хто з них припускав можливість відокремлення України. Зокрема, у 1991 р. видатний російський інтелектуал А.Солженіцин звинувачував адвокатів незалежності України у “грі на користь ворогам” Радянської/Російської держави на Заході [12]. Коли ж незалежність України з можливості перетворилась на реальність, до неї гостро негативно поставились усі російські політичні сили та ЗМІ, незалежно

від ступеня їх демократичності (“антирадянськості”), підтверджуючи відомий вислів про те, що російський демократ закінчується там, де починається українське питання.

Таким чином, після 1991р. історично обумовлений нерівноправний статус українців відносно росіян на внутрішньополітичному рівні (переважно в контексті приналежності до руського народу але в статусі “меншого брата”) набув зовнішньополітичного характеру, коли невизнання з боку Росії “іншості” України було перенесене на міжнародно-політичний рівень, перетворившись на невизнання України як суверенної держави.

Слід підкреслити, що тут йдеться не про юридично закріплене визнання суверенітету держави, а про визнання її як повноцінного суб’єкта та носія певної зовнішньополітичної ідентичності на міжнародній арені. Адже напруження у відносинах із Москвою де-юре було знято разом із підписанням Великого Договору 1997р. (набув чинності 1 квітня 1999р. після обміну сторін Грамотами про ратифікацію), в якому відповідно до Статуту ООН і зобов’язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975р. визнавалась непорушність чинних кордонів України і стверджувалась повага до її територіальної цілісності [13]. Однак де-факто міжнародна суб’єктність України залишилась неповністю визнаною Росією з огляду як на наведені проблемні аспекти двосторонніх відносин, так і на реінтеграційні амбіції Росії, що обмежувались економічною ослабленістю 1990-х рр., проте незмінно залишались на порядку денному Москви.

Як підкреслює П.Д’Аньєрі, перед Росією стояло завдання визначення основних параметрів національної держави “після імперії”. Зокрема, чи визначати Росію за кордонами колишньої Російської імперії (до якої входила більша частина України), чи за кордонами колишнього СРСР (що включає всю територію України), чи за територією, де більшість населення вважає себе росіянами (що також включає деяку частину України), або ж за територією, де проживає російськомовне населення (що включає дещо більшу частину України) [14].

Досить симптоматично в цьому контексті виглядають результати опитування щодо сприйняття українців громадянами Росії: 63% опитаних підтримують твердження, що росіяни вважають українців “слов’янською народністю”, 31% — “тими ж росіянами, що мешкають в Україні”. Лише 6% респондентів вважають, що серед населення РФ панує ставлення до українців як до “самобутньої,

історично сформованої нації” [15]. Отже, можна зробити висновок, що не лише політична еліта, але й населення Росії не розглядає українців як окрему націю. Водночас слід зауважити, що спостерігається певна еволюція поглядів росіян щодо сприйняття України як окремої держави, а отже, й міжнародного суб'єкта. Зокрема, якщо у 2001р. 65% росіян не вважали Україну “закордоном”, то у 2009р. їх кількість становила вже 54% [16].

Ще одним проблемним аспектом двосторонніх відносин було і залишається несприйняття російськими політичними елітами зусиль української влади з державотворення та націєтворення, зокрема, питання статусу російської мови та суверенізації української історіографії, що викликають гострий спротив РФ, оскільки сприймаються у парадигмі боротьби за спільні “символи” радянського та імперського минулого. Нерозв'язаність цих питань особливо гостро постає на двосторонньому порядку денному при поглибленні політичних розбіжностей між сторонами на міжнародній арені та дозволяє російському керівництву конвертувати свій вплив на Україну у зовнішньополітичний капітал, не визнаючи її “іншість” на рівні ані суб'єктності, ані зовнішньополітичної ідентичності. Досить яскраво такий підхід Росії демонструє “війна заяв” між МЗС Росії і України у 2006-2009рр. тощо.

Як влучно підмічають автори передмови до російського видання збірки статей Івана Лисяка–Рудницького, “для росіян, навіть зовсім не обов'язково налаштованих шовіністично, дуже важко з'ясувати, що наша близькість не виключає того, що Україна – країна з дуже своєрідною національною самосвідомістю, цілком інакшою історичною пам'яттю і глибоко відмінною від російської політичною культурою” [17]. Той факт, що у 2007р. (рік видання збірки) ця теза звучить не менш актуально, ніж на початку 1990-х рр., вже сам по собі є доволі показовим.

На міжнародно-політичному рівні невизнання міжнародної суб'єктності України з боку Росії проявлялось, зокрема, в питаннях делімітації двосторонніх кордонів, “кримського питання” і перебування Чорноморського флоту РФ у м.Севастополь. Усі ці питання набули не лише раціоналістично-утилітарного, але й символічного значення в контексті прагнення Росії до прямого чи опосередкованого обмеження суверенітету України. Саме цим, на думку П.Д'Аньєрі пояснюється надзвичайна гострота цих питань у російсько-українських відносинах [18]. Однак ключовим аспектом неформальності українсько-російських

взаємин на високому рівні все ж таки залишалось невизнання міжнародної суб'єктності України, оскільки двосторонні відносини не відповідали нормам і стандартам міждержавних відносин, а Л.Кучма, попри дружні особисті відносини з Б.Єльциним, не сприймався в Росії як президент незалежної країни.

Цей чинник зіграв досить вагому роль у зміні зовнішньополітичного курсу України за президентства Л.Кучми, який прийшов до влади у 1994р. під гаслами поглиблення співробітництва з Росією, а згодом проголосив європейський вибір та євроатлантичну інтеграцію України. Неможливість співробітництва з Росією на правах партнерства, на думку М.Молчанова, також обумовила зміну позицій серед значної частини проросійськи налаштованих представників політичного класу та бізнес-еліт України у бік дистанціювання від Росії та пошуку партнерів на Заході [19].

Також варто підкреслити спадковість на рівні політичного керівництва Росії у ставленні під сумнів міжнародної суб'єктності України. В якості одного з найбільш показових свідчень такої політики Кремля можна навести аргументацію В.Путіна, озвучену під час квітневого самміту НАТО у 2008р., щодо “штучності” Української держави, та наявності потенційної загрози її розпаду, перетворення на державу, що не відбулась (failed state) [20]. Цей та інші проблемні аспекти відносин з Україною відображаються у російському експертному дискурсі з подачі близьких до Кремля російських політологів. Зокрема, бурхливе обговорення в російських і українських ЗМІ викликало інтерв'ю С.Караганова, опубліковане у виданні Г.Павловського “Русский журнал”, в якому розглядалися процеси “десуверенізації України” та перспективи її розпаду як держави [21].

Таким чином, нездатність Росії визнати Україну як повноправного міжнародного суб'єкта не стільки на правовому, скільки на змістовному рівні, прагнення відновити та закріпити відносини за схемою “центр-периферія” формує негативне ставлення до зближення з РФ, обумовлюючи його сприйняття як екзистенційну загрозу для міжнародної суб'єктності України. Водночас підтримка певної дистанції у відносинах з Росією, яка б гарантувала Україні збереження її політичного суверенітету лежить в основі її зовнішньополітичної ідентичності та обумовлює процес її подальшого формування та наповнення конкретним “соціальним” змістом, спираючись на політичну формулу “Україна – не Росія”. Саме цей аспект українсько-російських

відносин можна вважати певною константою в процесі становлення зовнішньополітичної ідентичності України, а також точкою перетину усіх ключових питань її внутрішньо- і зовнішньополітичного порядку денного.

Література

1. Neumann I.B. Russia as Central Europe's Constituting Other // East European Politics and Societies. – 1993.– Vol. 7, No.2. – P.349-369.
2. Kuzio, T., 'Identity and Nation Building in Ukraine. Defining the 'Other' // Ethnicities. – 2001.– Vol.1, No.3. – P.343-366.
3. Tsygankov A.P. Pathways after Empire: National Identity and Foreign Economic Policy in the Post-Soviet World. Lanham, Boulder: Rowraan & Littlefield, 2001. – 236 p.
4. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 584с.
5. Neumann I.B. Russia as Central Europe's Constituting Other // East European Politics and Societies. – 1993.– Vol. 7, No.2. – P.349-369.
6. Салливан Г. Интетперсональная теория в психиатрии. – СПб.: "Ювента", 1999. – 347 с.
7. D'Anieri P.J. Constructivist Theory and Ukrainian Foreign Policy // Ukrainian Foreign and Security Policy: Theoretical and Comparative Perspectives / ed. by Moroney J.D.P., Kuzio T., Molchanov M. – London: Praeger, 2002. – P.45.
8. Наведено за: Мошес А. Славянский треугольник: Украина и Белоруссия в российской внешней политике 90-х годов. // Pro et Contra.– 2001. –Том 6, №1-2. – с.107.
9. Tolz V. Russia: Inventing the Nation. – London: Arnold/Hodder Headline Group, 2001. - P. 231.
10. Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб.: "Алетейя", 2000. – С.239.
11. Там само, С.229.
12. Tolz V. Russia: Inventing the Nation. – London: Arnold/Hodder Headline Group, 2001. - P. 226.
13. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 року, ратифікований Законом N 13/98-ВР від 14.01.98.
14. D'Anieri P.J. Constructivist Theory and Ukrainian Foreign Policy // Ukrainian Foreign and Security Policy: Theoretical and Comparative Perspectives / ed. by Moroney J.D.P., Kuzio T., Molchanov M. – London: Praeger, 2002. – P.43.
15. Пашков М., Чалий В. Міжнародний імідж України: погляд із Росії // Національна безпека і оборона. – 2000. – №3. – С.65.
16. Россия и страны СНГ / Общественное мнение. – 2009. – М.: Левада-Центр, 2009. – С.149.
17. Лысяк–Рудницкий И. Между историей и политикой / Под ред. Я. Грицака, Д. Фурмана. – М., 2007. / Наведено за: Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. – К. : НІСД, 2009. – С.28.
18. D'Anieri P.J. Constructivist Theory and Ukrainian Foreign Policy // Ukrainian Foreign and Security Policy: Theoretical and Comparative Perspectives / ed. by Moroney J.D.P., Kuzio T., Molchanov M. – London: Praeger, 2002. – P.45.
19. Molchanov M. Conclusion / ed. by Moroney J.D.P., Kuzio T., Molchanov M. – London: Praeger, 2002. – P.267.
20. То що ж сказав Володимир Путін у Бухаресті? // Дзеркало тижня. – №15(694), 19-25 квітня 2008р. [Режим доступу:](http://www.dt.ua/1000/1600/62750/) http://www.dt.ua/1000/1600/62750/
21. Караганов С. Никому не нужные чудища. Десуверенизация Украины. // Русский журнал – 20.03.09. [Режим доступу:](http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Nikomune-nuzhnyechudischa) http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Nikomune-nuzhnyechudischa